

УДК 94(47).083 : 328.183 : 342.53

І. В. ЄРЕМЕЄВА, пошукач кафедри політичної історії, НТУ «ХП»

ТЕАТРАЛЬНИЙ ХАРКІВ КІНЦЯ ХІХ СТ. У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ.

У статті, на підставі мемуарів російських та українських театральних діячів, зроблено спробу своєрідної реконструкції театального життя Харкова кінця ХІХ ст., висвітлені найбільш характерні аспекти розвитку харківського театального мистецтва цього періоду.

Ключові слова: мемуари, театр, антреприза, гастролі, бенефіс, антрепренер.

Постановка проблеми. З початку 90-х рр. ХХ ст., в умовах докорінної трансформації українського суспільства та моральних принципів, в умовах духовної кризи, що, нажаль має тенденцію до подальшого поглиблення, виникла гостра необхідність переосмислення культурної спадщини. Втім, здійснення цього процесу неможливо без глибинного дослідження історії мистецтва, невід'ємною складовою якого є театр. На театральне мистецтво покладається відповідальна просвітницька роль. Вона полягає у формуванні цілісної особистості, її світогляду, естетичних цінностей, національної свідомості.

Одним з провідних театральних центрів Російської імперії завжди був Харків, де протягом століть склалися міцні, самобутні театральні традиції, що органічно поєднували загальноросійську мистецьку спрямованість з етнічними, суто українськими і навіть, слобожанськими рисами. Відтак, дослідження проблеми розвитку регіонального театального мистецтва є **актуальною** необхідністю часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певне уявлення про рівень розвитку харківського театру можна зробити на підставі небагатьох історіографічних досліджень. У дорадянський період театральне життя Харкова ХІХ ст., як органічну

© І. В. Єремєєва, 2013

складову історії міста, було відображено у відомій праці Д. І. Багалія і Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» [1]. Низка видань радянських часів, які або мають узагальнюючий характер і присвячені театральній справі в Російській імперії в цілому, або висвітлюють життя й діяльність видатних російських театральних діячів, містять лише епізодичні свідчення про театральний Харків [2; 3; 4; 5; 6]. Нажаль, сучасних розробок щодо театального життя Харкова небагато і всебічного висвітлення цієї цікавої та актуальної проблеми вони не містять [7]. Таким чином, на сьогодні, відсутні узагальнюючі наукові роботи, присвячені історії розвитку харківського театру кінця ХІХ ст. Це, перш за все, спонукає до виявлення і всебічного аналізу відповідних історичних джерел, зокрема, мемуарного характеру. Саме тому **метою даної статті** є аналіз найбільш змістовних, на наш погляд, мемуарів, авторами переважної більшості яких є провінційні та столичні театральні діячі (актори В. О. Крігер, М. Велізарій, К. І. Ванченко, П. Вульф, режисери В. І. Немировича-Данченко, М. М. Синельников) [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. У статті також проаналізовані мемуари любителів театру: критика Ю. М. Бабецького, лікаря Б. Ш. Гейденберга, онука італійського актора Т. Сальвіні – Чельзо Сальвіні [15; 16; 17; 18].

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХІХ ст. Харків перетворився на один з найбільших промислово-економічних, наукових, культурних центрів Російської імперії. Таке зростання міста спонукало і бурхливий розвиток театального життя, як однієї з невід'ємних частин культурного розвитку і просвітницької діяльності, адже театру на той час відводили почесну роль «другого університету».

Харків давно зажив слави театального міста. Першу згадку про театральну виставу, що відбулася тут ще у 1780 р., знаходимо у історика К. П. Щелкова [7, с. 6]. В 1808 р. виникла постійна театральна трупа, сформована з трьох приїжджих професійних акторів і місцевих любителів-чиновників. Згодом, для вистав облаштували балаган на головній площі міста, яка в той час називалася Ярмарковою (зараз – площа Конституції) [7, с. 26]. У період 1810-1812 рр. на сцені харківського театру переважно виступали аматори – місцеві чиновники. Протягом 1813-1814 рр. вистави давались лише в ярмаркові дні трупю антрепренера Йосипа Івановича Калиновського, з якої невдовзі виокремився антрепренер, вчитель танців за фахом, Іван Федорович Штейн [7, с. 30]. Трупа під керівництвом останнього не була стаціонарною і часто виїздила на гастролі. В такі періоди вистави давались приїжджими трупами у ярмаркові дні. Антреприза Й. І. Штейна проіснувала до середини 30-х рр. ХІХ ст. За час її творчого життя на сцені Харкова неодноразово виступали такі уславлені актори, як Михайло Семенович Щепкін і Микола Хрисанфович Рибakov. Із лав трупи вийшов і один з найкрупніших антрепренерів свого часу Людвіг Юрійович Млотковський.

Завдяки діяльності Л. Млотковського у місті склався гурток любителів театру, очолений професором Харківського імператорського університету Іваном Яковичем Кронебергом і театральним рецензентом Олександром Яковичем Кульчицьким [7, с. 55]. Людвіг Млотковський також був власником першої кам'яної будівлі театру на вулиці Сумській, який вперше відчинив свої двері для харківських глядачів у 1841 р.

(нині тут розміщується Харківський Державний Академічний Драматичний театр імені Т. Г. Шевченка – Авт.) [7, с. 58].

По смерті Л. Млотковського будівлю театру орендував у спадкоємців антрепренера італієць Сарматеї. Після його банкрутства, заміжня дочка Л. Млотковського Віра Людвіговна Дюкова викупила у інших спадкоємців права на будівлю театру і взяла на себе утримання трупи. Керівництво театром, за довіреністю, вона передала своєму чоловікові – Миколі Миколайовичу Дюкову [1, с. 826].

У спогадах про Харків видатний театральний режисер В. І. Немирович-Данченко відмічав окремо: «В Харкові протягом багатьох років був хороший театр – антреприза п. Дюкова» [13, с. 335]. Вигідно вирізняли цю театральну справу чесність в оплаті праці, високий професійний рівень акторів, коректне ставлення М. Дюкова до членів трупи (хоча з Миколаєм Миколайовичем актори бачились тільки 1-ого і 15-ого числа кожного місяця, коли одержували утримання, яке він видавав особисто) [14, с. 27]. Поряд з тим, в театрі панувала незаперечна дисципліна. Через це працювати в харківському театрі мріяли майже всі провінційні актори.

Допомагав М. Дюкову у веденні театральної справи його син – Микола Миколайович Дюков-молодший. До його обов'язків входило піклування про сцену, особливо – стеження за репертуаром і розподілом ролей, що він робив завжди радячись із досвідченими акторами.

У репертуарі театру Дюкових у 1873-1875 рр. переважали мелодрами. Ішли такі п'єси, як «Материнське благословення» А. Ф. Деннері і Г. Лемуана, «Пограбована пошта», «Крадійка дітей» Ф. Бурдіна, «Іспанський двірник», «Поламане життя» І. Чернишова, «Кар'єра», «Каширська старовина» Д. Аверкієва. Великий успіх мали комедії «Вакантне місце», «Павутина» І. Манна, «Злоба дня» О. Потехіна. Ставились п'єси О. М. Островського «Свої люди», «Доходне місце», «Ліс», «Пучина». Великі збори довгий час давала мелодрама «Сестра Тереза» Л. Камалетті [14, с. 27].

Після смерті М. М. Дюкова його справа перейшла до сина. Втім несподівано той відмовився від цього. На жаль, причини відходу від театральної справи Миколи Дюкова-молодшого у спогадах сучасників не висвітлюються і тим більш не коментуються. Відомо тільки, що з 1881 р., змушена обставинами, антрепризу на себе взяла його мати-вдова Віра Людвіговна [7, с. 100].

У спогадах про Харків 90-х рр. XIX ст. як антрепренера харківського драматичного театру на Сумській вулиці згадують вже дочку Миколи Миколайовича і Віри Людвіговни Дюкових – Олександрю Миколаївну Дюкову [14, с. 26; 9, с. 210-211]. Мемуари провінційного, а згодом – московського актора театру Корша, Володимира Крігера містять спогади ще про одну їх доньку – Ольгу Миколаївну Дюкову; обидві сестри разом склали дирекцію театру [8, с. 197].

На початку своєї антрепренерської діяльності Олександра Дюкова зайнялася перебудовою приміщення театру. Однак за договором з містом її діда, Людвіга Млотковського, власники не мали права відбудовувати театр. Вона обійшла умову з владою наступним чином. Театр був обведений палісадниками, які входили в розмір

землі, призначеної для театру. О. Дюкова наказала знищити ці палісадники та збудувати на їхньому місці мури. Старий театр, оточений новими стінами, опинився немов в коробці і був зруйнований. В середині ж нових стін було збудовано новий, збільшений зал для глядачів [14, с. 26]. Зараз про заснування і перебудову театру нагадують вибиті по кутках фронтона на фасаді будівлі театру імені Т. Г. Шевченка дати: зліва – 1841 (дата побудови театру Л. Млотковським), справа – 1893 (рік перебудови) [7, с. 58].

Провінційна актриса Марія Велізарій писала про Олександру Дюкову, як про дуже хорошу, чуйну і до курйозу скромну людину. Актриса згадувала, що трупа бачила Олександру Миколаївну лише на відкритті сезону, під час молебну, який служили у фойє (на сцені ніколи не служили – «гріх»), і на закритті, коли публіка прощалася з усіма акторами і завжди вимагала Дюкову; тоді останню чи не силоміць витягували на сцену, де вона сором'язливо розкланювалась і відразу ж втікала додому [9, с. 210].

Дивуючою, за свідомством сучасників, була й непрактичність Олександри Миколаївни. Трупа і усі розходи на постановки обходилися дирекції театру у 20 тис. руб. на місяць, тобто – 100 тис. руб. у сезон, а валовий дохід театру також дорівнював 100 тис. [9, с. 211]. На час Великого посту, коли вистав у театрі не було, власниця театру віддавала в оренду вішалку і буфет, брала завдаток у кілька тисяч – і театральний сезон у місті знову благополучно починався [9, с. 211]. Критик І. Тавридов (Ю. Бабецький) згадував, що питання користі і сумнівного зиску ніколи не затьмарювали для Дюкової інтересів театральної справи [16, с. 383]. В. Крігер підкреслював, що дирекція театру не шкодувала коштів навіть на відміну вистави, якщо вона викликала чвари чи розлад у трупі [8, с. 191].

У театрі часто ставили благочинні вистави. Так, згадуючи сезон 1901 р., В. Крігер писав: «Грали на користь виправного притулку малолітніх злочинців, для нужденних вихованців гімназії, убогих студентів, на користь народної безкоштовної читальні, Спілки розповсюдження у народі грамотності і так далі. Ставили загальнодоступні вистави по зменшеним цінам». Актор також згадував, що одного разу під час старинного водевілю «Званий вечір з італійцями»... хтось із публіки під час аплодисментів у захваті почав кидати на сцену... срібні рублі. Актори були вражені таким своєрідним проявом почуттів. По закінченні вистави ці гроші зібрали і відправили в Руське театральне товариство, в фонд «Притулку для престарілих артистів» [8, с. 198].

Дотримуючись традицій, закладених батьком, Олександра Миколаївна пильно контролювала надзвичайно суворий внутрішній розпорядок в театрі. Під час репетицій, які завжди починалися у точно зазначений час, панувала абсолютна тиша. Того, хто спізнювався (що було рідкістю) «карали» частуванням усіх, хто брав участь у репетиції, чаєм з печивом. По ласощі за рахунок непунктуального колеги одразу посилали візника. Для того, щоб не було шуму на сцені під час репетицій, усі робочі ходили у м'яких туфлях: декорації не прибивали до підлоги цвяхами, а безшумно пригвинчувалися буравликами [8, с. 198].

Театр інколи здавався в оренду трупам і окремим акторам, що гастролювали. Відтак, 1885 р. на сцені ще не реконструйованого кам'яного харківського театру

виступав відомий італійський трагік, Томаззо Сальвіні [7, с. 100]. У книзі, написаною про актора його внуком, Чельзо Сальвіні, розповідалося: «В Харкові Сальвіні прийшлося грати в старому дерев'яному театрі, вітхому, справжньому ярмарковому балагані; в інших містах і містечках справи йшли не краще» [18, с. 269]. Не зважаючи на застарілість театрального приміщення, Харків залишив у пам'яті італійської зірки того часу приємні спогади, адже глядачі тут все приймали за чисту монету, всім захоплювались. Особливо запам'ятались Томаззо Сальвіні студенти. Одного разу в Харкові, щойно Томаззо вийшов із театру, вони оточили його, з привітними криками підняли на руки і донесли до карети з такою легкістю, наче то був гумовий м'яч («а в мені було, між іншим, сто п'ятнадцять кілограмів», – згадував з часом артист) [18, с. 270].

Перший виступ у Харкові корифея українського театру Марка Лукича Кропивницького, який приїздив разом із власною трупю, також відбувся у театрі Дюкових в 1881 р. Під час бенефісу видатний актор вперше презентував харківській публіці свою драму «Дай серцю волю, сам іди в неволю». Окрім неї під час харківських гастролей українська трупа М. Кропивницького грала вистави «Гаркуша», «Сватання на Гончарівці», «Кум-мірошник», «Наталка-Полтавка», «Назар Стодоля». Не залишила байдужими глядачів і п'єса «За Німан іду» Володимира Александрова – воєнного лікаря, що мешкав в Харкові. Цікаво, що хор для вистав сформували на місці, із харківських студентів, семінаристів і гімназистів старших класів, які з'явилися на виставу вже в національному українському вбранні [15, с. 79]. Восени 1899 р. подружжя Кропивницьких на деякий час оселилося в місті у своєму будинку в Лопатинському провулку [17, с. 144].

Беззаперечний авторитет театру Дюкових у харківської публіки підтверджують і спогади петербурзької актриси Павли Вульф. Згадуючи гастролі 1900 р. південноруськими містами столичного Олександринського театру – флагмана тодішнього театрального життя, де вона служила, актриса писала про Харків: «... збори були слабі, особливо спочатку. Пояснювалось це тим, що тут взимку в антрепризі Дюкової завжди була сильна трупа, яку любила публіка, а крім того, як Комісаржевська, так і Варламов були акторами петербурзькими, а тому мало відомими в провінції» [12, с. 48].

Окрім театру Дюкових, у мемуарах фігурують й інші театральні осередки міста. Наприклад, актор українського театру Костянтин Іполітович Ванченко (сценічне ім'я – Костянтин Іполітович Писанецький) згадував про відкриття зимового сезону 1884 р. в старому оперному театрі на Катеринославській вулиці, «якого тепер вже давно не існує» [10, с. 224]. Збудував цей дерев'яний чотириярусний театр у 1873 р. на перехресті Катеринославської вулиці (нині – вулиця Полтавський Шлях) і Лопанської набережної військовий лікар Пашенко, який зі студентства захоплювався театром [1, с. 833].

Наприкінці XIX ст. почали з'являтися так звані «сади розваг», де розташовувалися не лише альтанки для музикантів і сцени для виступів артистів у теплі пори року, а й павільйони для пива й фруктових вод. Одним із самих знакових для театрального кону міста був сад «Тіволі». У 80-х рр. XIX ст. тут давав виступи харківський оперний театр, гастролювала солістка відомого петербурзького

Маріїнського театру Емілія Карлівна Павловська, у деяких виставах брали участь корифеї українського театру Микола Карпович Садовський та Марія Костянтинівна Заньковецька [7, с. 161].

На перехресті сучасних вулиць Маршала Бажанова і Шевченка у 80-х рр. XIX ст. розташовувався сад «Баварія». Про обставини, за яких іноді там відбувалися вистави розповідав К. І. Ванченко коли помічник режисера запитав режисера Виходцева, у що вдягати у п'єсі «Велізарій – римський провидець» «касогів» і «аланів», Виходцев заявив, що без «касогів» можна обійтись, а «алане» – то є ті самі «улани», тому було вирішено надіти на них французькі статські мундири і край [11, с. 231]. Тож «римський» натовп виходив на сцену у всіляких убраннях, починаючи від епохи «відродження» до сучасних сурдугів і лапсердаків [11, с. 231]. Не залишився поза увагою мемуаристів ще один сад розваг – «Комерційний». Його назва походила від організованого 1884 р. Харківським купецьким зібранням Комерційного клубу в будинку по вул. Римарській (зараз тут розташована міська філармонія). Торець будівлі клубу виходив у «Комерційний» сад. Це місце вважалося найфешенебельнішим у Харкові. Саме в ньому для розваг збиралися місцеві вершки суспільства. Ось як К. Ванченко змальовував виступ у «Комерційному» саду популярного на той час автора книги «Торбина реготу», виконавця оповідань і куплетів, Луки Лучицького: «Під якісь дикі звуки оркестрової прелюдії на сцену садової естради вивалився мужик: непомірно величезні – червоний ніс і вуса, в зубах люлька, в руках батіг, свита з відлогою, брудна сорочка, широченні штани, виваляні у дьоготь і болото, і величезні шкапові чоботи. Вивалився при реготі і почав на мотиви відомих шантанних пісень варнякати і виспівувати якусь нісенітницю, що уші в'янули, ні сенсу в його оповіданнях, ні складу, ні дотепу, а публічність гоготала» [11, с. 231].

Особливо теплі рядки присвячують автори спогадів про Харків театральній публіці міста. Чудово відобразив ставлення молоді початку 70-х рр. XIX ст. до талановитих акторів юнацький спогад режисера Миколи Синельникова. Він описав загальну ейфорію гімназистів, коли вони на перервах обговорювали дарування актора і пекучу необхідність будь що побувати в театрі «на Любському» [14, с. 55]. Коли молоді люди довідалися, що актор щодня о четвертій-п'ятій годині вечора гуляє в садку на Катеринославській вулиці, то заповнили його до приходу кумира. Вони поїдали очима улюбленого актора, доки він здійснював прогулянку. Трагік Анатолій Клавдійович Любський мав незабутній вигляд: брюнет із довгим волоссям, у гарному капелюсі, лакованих ботфортах, прекрасному світлому пальто, із сигарою в роті і з невеличкою собакою на ланцюжку [14, с. 55]. З годину актор гуляв мовчки, погляд у нього був зосереджений; коли ж він повернувся і вже майже лишив садок, вслід йому пролунали захоплені оплески [14, с. 55].

Ставлення харківської публіки до акторів було просто дивовижним. Переважно вона складалася із студентської молоді, яка віддано любила театр і віддавала йому кожную вільну хвилину, кожен вільний гріш. Як захоплення, так і осуд вона виказувала своєрідно – бурхливо і відкрито [8, с. 198].

Висновки. Таким чином, провідну роль у театральному житті Харкова кінця XIX ст. відігравав театр сім'ї Дюкових. Тут були зосереджені кращі творчі сили

міста, створені необхідні умови для їх плідної мистецької праці. Харківський театр став привабливим місцем не лише для провінційних акторів, а й для гастрольних турів кращих театрів Російської імперії та європейських світових зірок. Окрім театру Дюкових у другій половині XIX ст. в місті функціонували й інші осередки театрального мистецтва, в тому числі, оперний театр та сади розваг. Давні театральні традиції, сумлінність антрепренерів у веденні справ, наявність стаціонарної будівлі театру, вдячна студентська та учнівська молодь, яка сформувала особливий тип харківського театрального глядача, сприяли бурхливому розвитку театрального мистецтва, культурній еволюції міста.

Список літератури: 1. *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография: В 2т. – Т.2. XIX – начало XX вв. / Багалея Д. И., Миллер Д. П. – Харьков, 1993. – 973 с. 2. *Данилов С. С.* Очерки по истории русского драматического театра / С. С. Данилов. – М.-Л.: Искусство, 1948. – 468 с. 3. *Данилов С. С., Португалова М. Г.* Русский драматический театр XIX века: В 2т. – Т.2. Русский драматический театр XIX века. Вторая половина XIX века / Данилов С.С., Португалова М. Г. – Л.: Искусство, 1974. – 376 с. 4. *Петровская И.* Источниковедение истории русского дореволюционного драматического театра / И. Ф. Петровская. – Л.: Искусство, 1971. – 198 с. 5. *Клинчин А.* Повесть о забытой актрисе. Жизнь и творчество Любови Ивановны Млотковской / А. Клинчин. – М.: Искусство, 1968. – 248 с. 6. *Клинчин А.* Николай Хрисанфович Рыбаков / А. Клинчин. – М.: Искусство, 1972. – 158 с. 7. *Парамонов А., Титарь В.* Материалы к истории Харьковского театра / А. Парамонов, В. Титарь. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 279 с. 8. *Кригер В. А.* Актерская громада: русская театральная провинция. 1890-1902. / В. А. Кригер. – М.: Искусство, 1976. – 221 с. 9. *Велизарий М. И.* Путь провинциальной актрисы / М. И. Велизарий. – Л.-М.: Искусство, 1938. – 316 с. 10. *Ванченко К.* Спогади українського лицедія / К. Ванченко // Червоний шлях. – 1928. – №7. – С. 213-231. 11. *Ванченко К.* Спогади українського лицедія / К. Ванченко // Червоний шлях. – 1928. – №9-10. – С. 226-241. 12. *Вульф П.* В старом и новом театре: воспоминания / П. Вульф. – М.: Всероссийское театральное общество, 1962. – 268 с. 13. *Немирович-Данченко В. И.* Театр и школа / В. И. Немирович-Данченко // Рождение театра: воспоминания, статьи, заметки, письма. – М.: Правда, 1989. – С. 324-362. 14. *Синельников М. М.* Спогади / М. М. Синельников. – К.: Мистецтво, 1975. – 149 с. 15. *Бабецький Ю. М.* Перший приїзд Кропивницького до Харкова // Спогади про Марка Кропивницького / Ю. М. Бабецький. – К.: Мистецтво. – С. 79. 16. *Без автора.* А. Н. Дюкова // Театр и искусство. – СПб., 1915. – №22. – С. 383. 17. *Грейденберг Б.* Из спогадів про М. Л. Кропивницького. // Спогади про Марка Кропивницького / Б. Грейденберг. – К.: Мистецтво. – С. 142-145. 18. *Сальвини Ч.* Томаццо Сальвини / Ч. Сальвини. – М.: Искусство, 1971. – 318 с.

Надійшла до редколегії 08. 02. 2013

УДК 94(47).083 : 328.183 : 342.53

Театральний Харків кінця ХІХ ст. у спогадах сучасників / І. В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 25 (998). – С. 22-29. Бібліогр.: 18 назв.

В статье, на основе мемуаров русских и украинских театральных деятелей, сделана попытка своеобразной реконструкции театральной жизни Харькова конца ХІХ в., освещены наиболее характерные аспекты развития харьковского театрального искусства этого периода.

Ключевые слова: мемуары, театр, антреприза, гастроли, бенефис, антрепренер.

In this paper, based on the memoirs of Russian and Ukrainian Actors, attempted reconstruction of original theatrical life in Kharkiv late nineteenth century. Highlighted are the most salient aspects of Kharkiv theater of the period.

Keywords: memoirs, theater, private theater, concert tours, benefit performance, entrepreneur.